
UDK 077 : 808.62
Originalni znanstveni rad

Primljeno: 15. 10. 1985.

Olga KUNST-GNAMUŠ
Univerzitet Edvard Kardelj, Pedagoški institut
Ljubljana

PROTURJEČJA KOMUNIKACIJE

SAŽETAK

Poruka se tvori kao odnos doslovnog značenja rečenice i izjavnog konteksta. Taj je temeljni odnos proturječne prirode. Utjecajnu namjeru obično ne izričemo, nego o njoj samo zaključujemo prema kontekstu, primalac u interpretaciju unosi svoja iskustva, očekivanja. Zato je sporazumijevanje odnos sporazuma i nesporazuma: dogovorena značenja kodnih znakova omogućuju komunikacijski kontakt, a razlike u kontekstu tvorca poruke i primaoca ostvaruju nesporazum. U međuprostoru kontakta i razilaženja teče proces stvaralačke nadgradnje poruke koji osmišljuju komunikaciju.

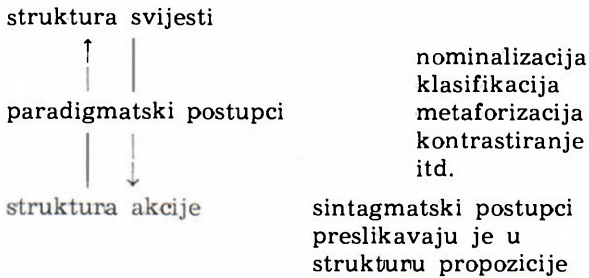
A. Saznajna, utjecajno-interesna i etičko-vrijednosna širina poruke

1. Jezik kao saznanje i kao interes

»Pluralizam samoupravnih interesa« jest ona osnova našeg društveno-političkog sistema koja zahtijeva da prodremo u anatomiju i proturječja komunikacije jer je u ostvarivanju i područstvljavanju interesa uloga riječi vrlo važna. Možda baš te okolnosti potiču istraživanja jezika i komunikacije. Govornik treba shvatiti podatke i interes poruke, njihove složene odnose, uzroke prekida dijaloga u procesu govorne bitke kao najdjelotvorniju metodu kojom ostvarujemo interes onih koji su zadnji govorili. Ti su prekidi više ili manje drastični i zahvaćaju prekide javnih polemika u vezi sa sudskim progonima zbog verbalnih delikata, zapljenu tekstova pa čak i njihovo paljenje. Ta ugrađenost verbalnog delikta u sistem pravnih norma dokazuje moć riječi u društvenom dogovaranju.

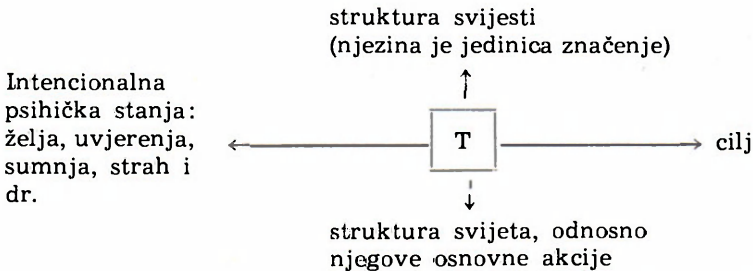
Bilo bi pogrešno kad bismo u teoriji društvenog sporazumijevanja raščlanjivali jezik samo s aspekta njegova utjecaja u kontekstu interesa bitke. Iako značenje u jezičkom sistemu ima primarnu važnost, raščlamba jezičnog sastava otkriva nam da jezična ljevica ima svoje korijene u području akcije, produkcije i rada te da se u njega također vraća.

Čovjekov govor ima svoje korijene u strukturi senzomotorne akcije i omogućuje da je preslikamo u strukturu propozicije, odnosno jezgrene rečenice kao njenog najneposrednijeg površinskog izraza. Jezično porijeklo i izvor samo su ulaz u svijet rada, ali oni ne iscrpljuju njegovo poslanstvo. Jezik je naime u prvom redu sredstvo koje omogućuje saznajnu, stvaralačku pretvorbu iskustva u svjesnu (kulturnu), značenjsku tvorbu. Tako povezuje svijet tjelesnog rada sa svijetom društvenog stvaralaštva. Jezik je temeljno oruđe misli: omogućuje uopćavanje, prihvaćanje i preradivanje osjetno-pokretnih podataka te na osnovi toga stvara moguće svjetove. Znanstveni dio tih plodova ostvaruje se u predmetnom svijetu koji je izgradio čovjek. Jezično saznavanje čini preslikavanje strukture događanja u strukturu prepozicije. To se može preraditi postupcima sažimanja (nominalizacija), povezivanja, umetanja, razdruživanja, kontrastiranja, preslikavanja u nove propozicije i dr. Iskustvo ugrađeno u jezik oslobađa se prostorno-vremenske stege, postaje otvoreno u svom značenju, gibljivo i složljivo. Tako je ono voljno oruđe misli. To možemo prikazati sljedećom shemom:

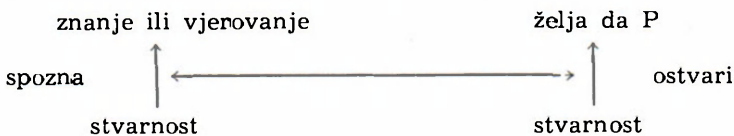
Jezik kao oblik saznavanja:

Osim te obaveze prema radu, saznanju i stvaralaštvu, jezik jednako odano služi ostvarivanju interesa. Njegova uslužnost i često djelotvornost u ostvarivanju interesa razlog je što su mnogi, svjesno ili ne, zanemarili jezičnu obavezu prema radu i stvaralaštvu te počeli živjeti od riječi. Jezik kao sredstvo ostvarivanja interesa razapet je između potreba i ciljeva, te tako stvarni, željeni ili mogući događaj upliće u svijet društvenih interesa.

Obje spomenute dimenzije prikazat ću sažeto sljedećom shemom:

Jezik kao saznanje i kao interes:

U strukturu teksta T^1 preslikava se struktura događaja (propozicijska sastavina P) i struktura nekog društvenog odnosa (K), a njih povezuje temeljna modalna kvaliteta (M): želja da se spoznati svijet prenese drugom, ili želja da se porukom utječe na ostvarivanje P, kao reprezentacijskog sadržaja naže želje.

Intencionalnost ima dva osnovna smjera:

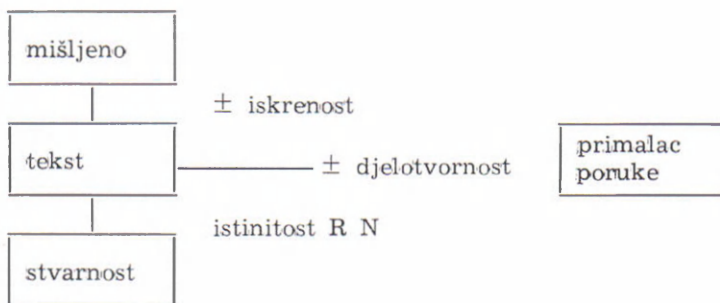
[1] Svako izravno ostvarenje poruke zovemo tekst T; pri tome to može biti riječ, veza riječi, rečenica ili sastav rečenica. Većinu primjera prikazat ću rečenicom S (sentence).

Mogli bismo reći da je za znanje odgovorna znanost, struka, a za želju da se ostvari svijet u prvom redu vlast i politika. Da bi se ta dva intencijalna smjera uravnoteženo razvijala nužan je sklad. Oni se mogu razići i tada se radi o ideološkoj stvarnosti, o ostvarivanju takve stvarnosti koja postoji samo u riječima i koja nije u skladu s objektivnom postojećom istinitošću. Ideologizacija svijesti iskazuje se u slaboj povezanosti teorije i prakse, u odanosti normativnim aktima bez obzira na stvarnost (zakoni, smjernice i dr. prethode analizama stvarnih stanja), obilje govorenja od kojeg se ostvari samo malo, čovjek se cijeni po riječima, a ne po stvarnom radu. Temeljno načelo sporazumijevanja jest (u takvom slučaju) ono što piše u zakonu, pravilniku, zanemaruju se stvarni odnosi.

2. Tekst na raspuću vrijednosti, potreba i interesa

Za tekst kao sredstvo sporazumijevanja karakterističan je trostruki odnos: odnos je prema mišljenom iskren ili neiskren, odnos je prema stvarnosti istinit ili neistinit (taj odnos valja samo za ograničen skup rečenica s predodžbenom ulogom); odnos je prema primaocu poruke djelotvoran ili nedjelotvoran.

Vrijednosni odnosi teksta:

U tekstu su dakle sadržani saznanji (propozicijski), interesno-utjecajni i etičko-moralni podaci. Ali odnosi između iskrenosti, istinitosti i djelotvornosti nisu implikacijske prirode, primjerice ako sam iskren, onda sam istinit i djelotvoran. Ako sam neiskren, lažem i nedjelotvoran sam. Moguće su sve veze, i ako bismo za početak samo pošli od zakona o isključivoj trećoj mogućnosti, dobili bismo osam mogućih veza. Koja je od njih najvažnija u društvenoj komunikaciji zavisi od konteksta društvenih odnosa. Za društvo koje komunicira prema načelu »znam što je istina, ali je moram iskrivljavati, tajiti da bih bio djelotvoran«, možemo reći da je cinično, nemoralno. Za društvo koje komunicira prema načelu »vjerujem da je nešto istinito i iskreno izražavam uvjerenje, zato sam djelotvoran«, moglo bi se reći da je naivno. Za društvo u kojem prevladava uzor »tražim istinu i cijenim je, zato sam djelotvoran«, rekli bismo da je zdravo i kritičko prema sebi samom. Da li bi se moglo empirijski provjeriti koji

odnos prevladava među vrijednostima iskrenost, istinitost i djelotvornost u nekom društvu?

Pogledajmo kako se odnosi između podataka, interesa i vrijednosti ostvaruju u stvarnom sporazumijevanju.

B. Proturječja komunikacije

Rečenica (S), odnosno tekst (T) osnova je jezičnog sistema. S aspekta značenja rečenica se sastoji od dva dijela: propozicijskog i modalnog (naklonskog): $S = P + M$.

Primjer:

(1) Sutra se vraća tvoj muž.

P_1 : vratiti se, muž, sutra

P_2 : imati, primalac poruke (ti), muž

M : P će se ostvariti (pripovjedački naklon) dan pošto je izgovorena (budućnost).

Doslovno značenje rečenice omogućilo nam je da razumijemo zajednički kod, tj. dogovorena značenja riječi i gramatička pravila za tvorbu rečenice. Ali to nije dovoljno da bismo razumjeli što je tom rečenicom namjeravao reći onaj koji ju je izgovorio. Da bismo shvatili što izrečena rečenica *obavještava* moramo poznavati *okolnosti* (kontekst): tko je to izjavio (poručilac, govornik G), kome (primalac poruke, sugovornik, slušalac N), s kakvom namjerom (intencija I), kakvi su društveni odnosi između G i N te njihovi odnosi prema govornoj predmetnosti (muža, koji će se možda vratiti). Raščlanjivanje okolnosti otkriva nam da je izrečena rečenica samo *sredstvo* govora: tješimo, upozoravamo, prijetimo, obećavamo i dr. Tu tvrdnju možemo dokazati prepričavanjem prvobitnog govornog događaja (GD_1), s tzv. izjavnim govorom (GD_2):

(2) GD_1 : A reče B-u: Sutra se vraća tvoj muž.

(2i) GD_2 : izjavni govor:

A je *kazao* B-u da se sutra vraća njezin muž.

A je *upozorio* B-a da se sutra vraća njezin muž.

A je *obećao* B-u da će se sutra vratiti njezin muž.

A je *prijetio* B-u da se sutra vraća njezin muž.

Što nam otkrivaju te izjave o prvobitnom govornom događaju?

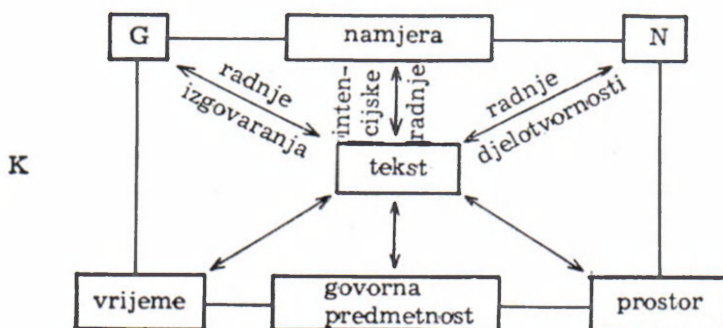
- Rečenica je *sredstvo* za obavljanje govorne djelatnosti: utjehe, obećanja, prijetnje, upozorenja itd.
- Istom rečenicom u raznim okolnostima možemo postići razne namjere. Intencijski, zapravo utjecajno-interesna namjera poruke nastaje u kontekstu govorenja. Kontekst tvori značenje, mijenjajući doslovno značenje rečenice u poruku.
- Dok tvorac poruke u prvobitnom govornom iskazu obično ne objašnjava njezinu namjeru, dotle onaj koji je prepričava — to što nije bilo izrečeno, što je bilo prešućeno, prikriveno — eksplicira u glavnoj rečenici izjave, a sadržaj prvobitnog govora potisne na za-

visno mjesto. Baš tu nam se otkriva prvo proturječno mjesto u komunikacijskoj strukturi: tvorca poruke izriče tekst s određenom namjerom i podatak je samo sredstvo za njegovo ostvarivanje, a namjeru obično ne eksplicira. Nasuprot tome, primalac poruke baš tu namjeru smatra važnijom i podređuje joj sadržajni dio poruke.

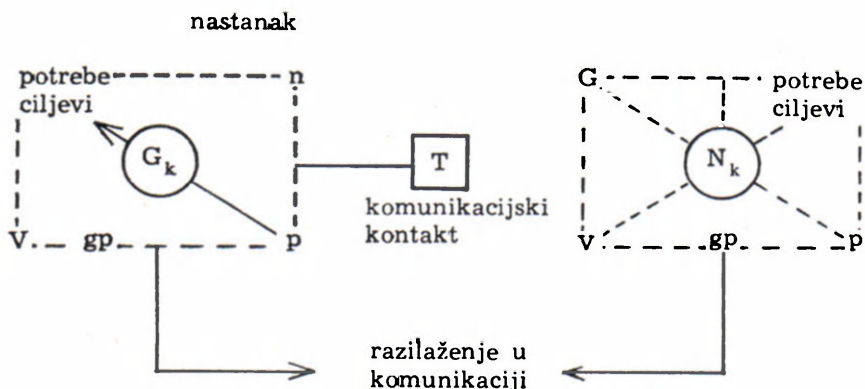
- Doslovno značenje rečenice jednosmisleno je odredljivo pravilima tvorbe, ali njezina vrijednost kao poruke ovisi o okolnostima pa između govornika ne postoji sklad. Svaki interpretator poruke istodobno je i njezin tvorca.

Nastanak poruke možemo definirati kao preslikavanje okolnosti K u tekst T: $K \rightarrow T$. Tvorac poruke ocjenjuje okolnost pa na osnovi toga određuje kako će sadržaj namjere ili namjeru izraziti. A razumijevanje teksta jest odslikavanje konteksta iz teksta: $T \rightarrow K$, ali ovaj put sa stajališta primaoca poruke. On sebi sadržaj i namjeru poruke objašnjava s aspekta vlastitih potreba, želja i ciljeva.

- a) Odnos između konteksta i teksta:

- b) Nastanak i razumijevanje teksta te proturječje između sporazuma i nesporazuma:

Tekst kao kodni sastav omogućuje komunikacijski kontakt, a kontekst tvorca poruke i njezinog primaoca (G_k , N_k) mjesto je razilaženja.

Sporazumijevanje omogućuju društveno dogovorena značenja jezičkih izraza (riječi, rečenica, rečeničnih veza), ali za sporazumijevanje nisu dovoljni. Primalac, naime, mora ustanoviti koji je konkretan predmetni sadržaj tvorca poruke izrazio izabranim izrazima. Na tom je mjestu stupanj slaganja između tvorca i primaoca poruke samo približan, a mogući su i potpuni nesporazumi: primalac poruke može i razumjeti značenje riječi, ali ne zna na koji konkretan sadržaj tvorca misli. U opći značenjski okvir izrečene rečenice mogu se uvući mnogobrojni konkretni predmetni sadržaji koji ispunjavaju uvjete upotrebe riječi i gramatičkih uzoraka. Odnos između općeg i konkretnog, dakle, otvoren je i dinamičan pa zato omogućuje komunikacijsko dopunjavanje i stvaralaštvo. Predmetni sadržaj koji je ugradio tvorca poruke nije jednak onom koji je u opći okvir značenja ugradio primalac poruke. Tvorac poruke, naime, ne šalje predmetni sadržaj kao poštanski paket, a primaočev zadatak nije da paket primi i raspakuje. Tvorac poruke šalje preko općeg okvira značenja, a primalac je mora sam dopuniti konkretnim sadržajem, tražeći odgovarajuće predmetno i socijalno iskustvo. Odnos između konkretnog predmetnog sadržaja i općeg okvira rečeničnog značenja u koji se on useli, drugo je mjesto u izjavi, koje primalac poruke ispunjava svojim razumijevanjem, a i nerazumijevanjem upućenog sadržaja. Poruku čitamo tako da tražimo koji je predmetni sadržaj izražen općim rečeničnim značenjem. Dinamičan odnos između predmetnog sadržaja i općeg rečeničnog značenja kojim smo ga izrazili i koji nam je na raspolaganju za neograničen broj mogućih konkretizacija izvor je nesporazuma, a istodobno omogućuje stvaralačku suradnju u razvijanju poruke, omogućuje da onaj tko čita poruku dopuni značenje tvorca poruke, da ga razvija i obogati svojom iskustvom, doživljajima i vrednovanjem. Izjavljeno i poručeno nije nikad jednako razumljenom. Kad bi se to podudaralo, ne bismo se mogli međusobno sporazumjeti, dinamika komuniciranja bi se ugasila.

Gornja nam raščlamba omogućuje da razumijemo zašto tvorca poruke može postići istu namjeru na različite načine. Uzmimo za primjer okolnosti u kojima tvorca poruke — učitelj želi umiriti preglasne učenike. Od bezbroj mogućnosti, izabrat će onu koja će najsnažnije djelovati, a to ovisi o njegovu položaju u razredu.

(1) Neverbalni utjecaj

- Učitelj ušuti i time ostvari kontrastan odnos koji ima vrijednost poruke. Netko je preglasan.
- Učitelj se npr. prijeteci približava najglasnijem učeniku.

(2) Verbalni utjecaj

- Naredbe: Mir! Tišina! Ušutite!
- Molbe: Molim vas da budete tiši! Molim vas da ušutite za trenutak!
- Stupnjevanje glasnoće govora, to jest mijenjanje objektivnih okolnosti.
- Prijetnja: Ako se ne umirate, napraviti ću to i to!
- Rezignacija: Dogovorite se tko će govoriti, svi ne možemo!

- Ironija: Zar ne biste mogli biti malo glasniji?
- Demagoški utjecaj: Zar se s vama baš neda raditi!
- Pozivanje na više ciljeve: Ako ne budete tiši, nećemo moći naučiti to i to.

Već bi raščlanjivanje takve govorne radnje zahtijevalo pravo monografsko istraživanje u kojem bi se istražile i sistematizirale izrazne izborne mogućnosti i društveni činitelji, te činitelje iz okoline koji utječu na njihov izbor. U svjetlu te raščlambe možemo jezik definirati kao *socijalno osjetljiv sastav izbornih* izraznih mogućnosti. Izbor je motiviran potrebama, vrijednostima i ciljevima te uvijek ovisi o okolnostima sporazumijevanja. Istodobno se vidi da nastajanje poruke usmjerava zapleten sastav pravila, te da izbor vodi zapleten sastav načela sporazumijevanja.

Pravila koja usmjeravaju nastajanje poruke:

OKOLNOST (kontekst)

TVORAC PORUKE G	NAMJERA PORUKE	PRIMALAC PORUKE N
	↑ PRAVILA UPOTREBE ↓	
PROSTOR	TEKST = TEMELJNA JEDINICA SPORAZUMIJEVANJA ↑ PRAVILA TVORBE	VRIJEME
	PREDMETNI SADRŽAJ	

PRAVILA TVORBE

usmjeravaju nastajanje teksta:

- rječnik i rječničko bogatstvo
 - stvaralaštvo
- pravila tvorbe rečenica i rečeničnih veza
- pravila tvorbe tekstova (kohezivna pravila), makro-strukturalna pravila).

IZBORNA PRAVILA

jezik je socijalno osjetljiv sastav izabranih pravila:

- izbor vrste govorne radnje (npr. molba, savjet, naredba, političaj, itd.)
- socijalne vrste
- riječ sa sporednim značenjem
- gramatičke varijacije
- glasovne varijacije

PRAVILA UPOTREBE

usmjeravaju odnose između govorne situacije i izraza: dogovori, norme, načela, strategije o primjernom i djelotvornom sporazumijevanju.

CILJ

pravopisna pravilnost

stilska primjerenost poruke

primjerenost i djelotvornost

Pokušajmo objasniti kakav je odnos između jezika kao sistema i jezika kao djelatnosti.

Sa stanovišta jezičnog sistema rečenica ima smisao samo ako je iskrena, ako je u skladu sa stvarnim te ako vjerujem u ono što govorim. Tvrdnje u kojima je izražen neiskren odnos prema sadržaju sistemski su kontradiktorne. Jezični sustav ne dopušta rečenice kao što su:

(3) Petar je ukrao novac, ali lažem.

Petar je ukrao novac, a to nije istina.

Petar je ukrao novac, ali to ne vjerujem.

Ako bismo uvijek eksplicirali odnos prema govornoj predmetnosti, ne bismo mogli lagati. No, sporazumijevamo se obično tako da svoje znanje, vjerovanje i namjeru ne izražavamo. Kažemo samo: Petar je ukrao novac. Prešućivanje i pritaja uvjeta iskrenosti te namjere poruke omogućuje nam da iskazujemo neistinite podatke, a i namjere koje ne želimo izraziti. Zbog toga istraživanje jezičnog sustava ne može iscrpiti problematiku jezične upotrebe.

Jezik je kao sustav podređen pravilima logičkog zaključivanja, a kontekst nam omogućuje da smisaono povezujemo rečenice koje nisu ni u kakvom logičnom odnosu. Ako želimo, možemo objasniti i vezu među sljedećim rečeničnim vezama:

(4) Jure je iz Zagreba, ali je glup.

Oženio se vlastitom udovicom. (Wunderlichov primjer)

Nije teško naći ljude koji vjeruju da su Zagrepčani — za razliku od stanovnika nekog drugog grada — rijetko glupi, i nije teško vjerovati da se umrli nakon smrti oženi svojom udovicom. Za kontekstnu »logiku« dovoljno je samo određeno vjerovanje ili spremnost za vjerovanje.

Jezik kao sustav upozorava na to da je interesno-utjecajna namjera primarna. Ako je izrazimo, zauzet će glavno mjesto u rečenici (Upozoravam te da je taj čovjek jako opasan). U govoru se obično izražava samo sadržajni dio poruke, a ne i njezina namjera.

Ako jezik kao djelatnost omogućuje kršenje uvjeta iskrenosti, ako načelno vjerovanje omogućuje osmišljavanje čak i najvećih besmislica, te ako obično ne izričemo najvažnije namjere poruke, možemo se zapitati je li onda sporazumijevanje uopće još smisleno? Sporazumijevanje ima širok raspon u sklopu tih mogućnosti: od besmislenog blebetanja do produkcije novih smislova. Zato ćemo pokušati ta njegova proturječja podrobnije istražiti.

3. Vjerovati ili sumnjati, to je pitanje

Jezični sistem nije ravnodušan prema razlikama između epistemičnih glagola *znati* i *vjerovati*. Možemo reći:

(5) Znam tko je ukrao novac.

Ali ne možemo reći:

(6) Vjerujem tko je ukrao novac.

Nasuprot tome, oba glagola mogu biti u sljedećem odnosu:

(7) Znam/Vjerujem da je Janez ukrao novac.

Primjeri su poučni: znati i vjerovati gramatički su zamjenljivi u odnosu na poznati podatak. Dok on nije poznat, nas zanima samo odnos znanja. Ako bi nam netko unaprijed rekao da samo vjeruje, a ne i da zna tko je nešto učinio, onda nas njegovo vjerovanje više ne bi zanimalo: rečenica bi bila gramatički nepravilna i pragmatički nezanimljiva. Rekli bismo da nas ne zanima što tvorac poruke vjeruje, nego samo što on zna. Kad podatak nije poznat, nas zanima samo odnos znanja, a kad je poznat, mogu ga upotrijebiti obje značenjske kategorije. Na žalost, svoj epistemični odnos prema podatku u sporazumijevanju obično uopće ne izražavamo, pa su u stvarnom sporazumijevanju svi predstavljeni podaci jednako vrijedni.

Obično kažemo:

(8) Petar je ukrao novac.

Budući da nismo istodobno eksplicirali svoj odnos prema podatku, nismo odgovorni za izrečeno. Epistemični znati i vjerovati ponašaju se u sporazumijevanju kao jednojajčani blizanci, tj. možemo ih zamjenjivati. Zato podatke nastale iz vjerovanja prihvaćamo kao istinite. Zanimljivo je da smo jako skloni širenju takvih »istina«, a na žalost vjerovanje baš ni malo ne odgovara istinitosti podataka. Ako je podatak neistinit, baš ništa ne dobiva na vrijednosti, čak i ako se za njega odluči glasačka većina.

Jezični nas sistem, dakle, jasno upozorava na razliku u značenjima glagola znati i vjerovati: oba stupaju u reakcijski gramatički odnos sa znanim propozicijskim podatkom. Dok on nije poznat, odnos vjerovanja nije moguć, zanimljiv je samo epistemični odnos znanja. Opisano sistemsko svojstvo jezičnog označavanja ima značajne posljedice za stvarno sporazumijevanje: u odnosu prema izjavljenom propozicijskom sadržaju znati i vjerovati zamjenljivi su, hotimično ili nehotimično. Tako je u jezičnu djelatnost ugrađena mogućnost konstrukcije na vjerovanju temeljene ideološke stvarnosti. Sa stanovišta izjavljene namjere moguće je interes ostvariti s iskrivljenim, lažnim podacima. Temeljno pitanje jezične komunikacije jest kako izbjeći te mogućnosti.

Raščlamba jezičnog sistema upozorila nas je na dvije činjenice: na primarnost utjecajno-interesne namjere poruke, koja se obično ne izražava, te na razliku u značenju između kategorija znanja i vjerovanja koje stupaju u jednake gramatičke odnose s propozicijskom namjerom. Budući da ni ti odnosi nisu izrečeni, oni omogućuju zamjenu znanja i vjerovanja. Postavlja se pitanje kako se oduprijeti tim učincima govora. Da li se odlučiti za vjerovanje ili za načelnu sumnju? Riječ postiže učinak samo ako joj vjerujemo. Ako se odlučimo za načelo ništa ne vjerovati, sve provjeriti, načelno sumnjati, hoće li se društvo pretvoriti u opću detektivku? Hoćemo li tako uopće postići zadovoljavajuću komunikaciju?

Načelna sumnja nas obavezuje da provjerimo je li tvrdnja istinita ili ne, te da tražimo logične greške. To proizlazi iz pretpostavke: ako zaškripi istinitost podataka i ako nešto nije u redu s logikom, onda djeluju interes i ideologija. Pogledajmo to na primjeru:

- (9) A i B kuhaju kavu. A je već pije, B je namjerava skuhati.
A ljubazno pristavi lončić za kavu.
B: Koliko si vode nalila?
A: Točno dvije šalice.
B: Izgleda da je previše vode. Jesi li sigurna da je stvarno za dvije šalice?
A: Sigurna sam jer sam je sama nalila.
B skuha kavu i naliže je. Kave ima za tri šalice, ali je zato rijetka.
B A-u: Zaista mi nećeš skuhati dobru kavu? (Prigovora A-u za pakost i zluradost)
A: (uvrijeđeno) Nešto mi tako ne bi nikad palo na pamet.
C: (utješno) A-u: Znaš li kako to nazivamo u psihologiji?
Projekcija. B. bi napravila tako kad bi ona kuhala kavu.
B (ustrajno): No, po ovome se vidi da si škrt.

Izrečeni podatak nije bio istinit. A budući na neistinitost ne uključuje iskrenost i jer postoji mogućnost da je ta greška bila znak površnosti, ne možemo zaključiti koja je namjera tog ostupanja. Štedljivost? Pakost? Površnost? Svjesna ili nesvjesna?

Otkrivanje neistinitosti podatka još ne otkriva namjeru poruke ni neiskrenosti: neistinit podatak može značiti neznanje, lakomisenost, nezainteresiranost za istinu, ali je takav podatak u prvom redu znak upozorenja.

Manipulacija jezikom moguća je onda kad izrečenim podacima *vjerujemo*. Ako pristanemo na načelnu sumnju koja nas vodi iz saznanog u interesno područje, pa se spotaknemo o vlastite potrebe i interese, vidimo što tražimo i želimo, neželjeno previdimo, propustimo, zanemarimo, zaboravimo. Ako vjerujemo sugovorniku, možemo postati žrtva njegovih želja, ako ga pokušamo »pročitati« i prozreti, onda u poruku preslikavamo sebe. Ali, je li istinitost podataka uvijek provjerljiva? Provjeriti istinitost izjava koje izražavaju odnose u predmetnosti, primjerice izjavu: juha je na stolu, nije teško.

No, ako odemo u restoran gdje baš ruča troje naših kolega, pa ih upitamo kakav je ručak, možemo dobiti sljedeće odgovore:

- (10) A: Stvar ukusa.
B: Odličan.
C: Nikakav.
S je gladan i ne stigne razmišljati. Naruči ručak i zaključi:
S: Imao si pravo. Loš je.

I kad je riječ o umjetničkim djelima, čut ćemo slične sudove:

- (11) A: Kako ti se dopada Zupanov roman?
B: Izvrstan je. Već dugo nisam pročitao nešto tako dobro.
C: Ne podnosim cinična djela.

Izjave koje su samo izraz odnosa u stvarnosti moguće je provjeriti. A ako su u izjave upleteni tvorci poruka koji izražavaju svoj odnos prema predmetnosti, onda se stvar zapliće. Kada su takvi sudovi istiniti? Sa stanovišta prakse čovjek je sklon uopćavanju ukusa. U nekim se istraživanjima odlučuju za »istinu« temeljenu na statističkim podacima.

Ali, je li Zupanov roman slab ako tako misli 99 posto upitanih, a samo 1 posto smatra da je to odlično djelo? Zar nismo provjeravali samo javni ukus, a ne i kvalitetu djela? U takvim sudovima nisu jasne mjere vrednovanja. Kad je roman dobar, a kad je slab? Kako odrediti mjere? Na ta pitanja ovdje ne možemo odgovoriti. Iskazuje se samo to da je istinitost složen odnos, najčešće posredovan preko onoga koji istinu traži, odnosno izjavljuje.

Možemo zaključiti da su utjecaj i manipulacija mogući kad podacima *vjerujemo*. Načelna sumnja potiče nas da provjerimo istinitost podataka. Ali to nije dovoljno da bismo uočili namjeru i interes izražene podatkom. Ako pristajemo na načelnu sumnju kao put koji vodi iz interesnog u sazajno područje, spotičemo se o vlastite potrebe, interese i želje. Vidimo to što tražimo i želimo, a neželjeno previdamo, propuštamo, zaboravljamo i zanemarujemo.

Jeste li kad pri čitanju zaneseno podcrtavali i ispisivali podatke koji se slažu s vašim očekivanjima i željama? Tražili i našli upravo ono što ste već imali. Postavili ste mrežu od pretpostavki i očekivanja, a u nju se uhvatio plijen koji je bio po tim mjerama. Sporazumijevanje s drugima u biti je sporazumijevanje sa sobom, sa svojim usvojenim i uopćenim prošlim iskustvom. Dijalog samo prekine odraz vlastitih želja i očekivanja.

Većina empirijskih istraživanja postiže sklad između očekivanja i podataka. Ali treba imati na umu da se radi samo o skladu između očekivanja i njemu skladnih podataka. Temeljno pitanje, kakvo mjesto pripada podacima u kontekstu reflektirane cjeline, još uvijek ostaje bez odgovora.

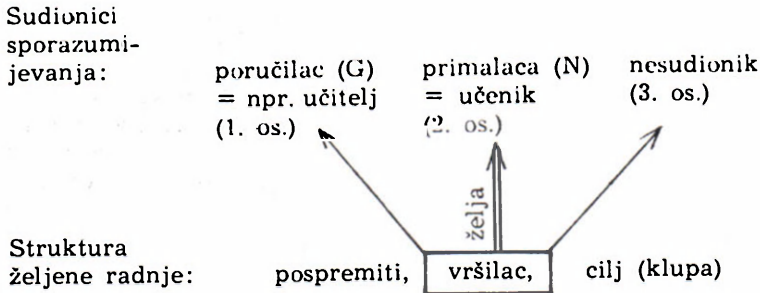
Jezik kao sredstvo sporazumijevanja, dakle, razapet je u trostrukom križnom odnosu: vrijednost, saznanje i interes, a sve tri socijalno-psihološke kategorije u složenim su međusobnim odnosima. Kako se ta činjenica odražava u sistemskoj strukturi jezika, zapravo rečenice? Interesu pripada najvažnije mjesto u strukturi poruke, a obično se ne izriče eksplicitno. Spoznajni je sadržaj onaj podatak u strukturi rečenice koji je podređen, a iskazuje se eksplicitno. Izrazni oblik tvorac poruke odabire prema svojim interesima i ocjenama o tom kako bi najdjelotvornije ostvario svoj interes, a o djelotvornosti poruke odlučuje primalac.

Smisao izrečenog tvori se kao rezultat napetih i proturječnih odnosa između sljedećih funkcija sporazumijevanja: sustavom određena, dogovorena značenja označitelja i odnosi među njima (riječi i gramatika), omogućavaju razumijevanje, kontekst proizvodi nesporazume. Primalac prihvaća poruke u obliku pretpostavka tvorca poruke. Pošiljalac djeluje projekcijama potreba, želja i interesa primaoca; sporazumijevanje s drugima u biti je sporazumijevanje s usvojenim, uopćenim prošlim iskustvom, očekivanjima i pretpostavkama, a prema diktatu drugih. Uz sva spomenuta proturječja temeljno je proturječje između spoznajno-logičke i interesno-utjecajne namjere poruke: interes potiče spoznaju, a spoznaja ga izbija. Podaci su u službi interesa. Je li sporazumijevanje temeljeno na proturječnim odnosima koje ukida logične zakone o isključenoj trećoj

mogućnosti i neproturječnosti tvrdnje, što bi trebalo biti osnova sporazumijevanja (o tome su sanjali razni logičari i filozofi), uopće smisljeno? Ili se upitajmo ovako: Ne rada li se smisao možda iz proturječja, nije li smisao energija koja je odraz opisanih napetosti? Smisao koji se stvara u sporazumijevanju i iz proturječnih činjenica sporazumijevanja nije paket koji tvorac poruke riječima pošalje poštom i koji ćemo primiti nepromijenjen. To je proces i energija, neuhvatljiva točka neprestanog kretanja. To kretanje nije slično kretanju igle na vagi, s tvrdim i nepomičnim središtem, a nije ni kružno. Slično je kretanju po ljestvama koje stoje na jednom mjestu, vode prema gore, ali su kose. Krećemo se koso gore, lijevo i opet desno. Smjer vodi naprijed i uvis, ali te su ljestve bez tvrdog uporišta. To je samo put traženja, i to ne traženja smisla, nego smisao traženja.

4. Što se dogodilo sa subjektima komunikacije

Uzmimo za moto Lacanovu tvrdnju da je govor u kojem živimo svaki dan gospodareva društvena veza. Cijelo nas vrijeme prikriveno ili otvoreno na nešto upozorava. Pogledat ćemo kako gospodar govora, imenovali smo ga tvorac poruke (G), to obavi preko označitelja koji pri tome obično sakrije svoje tragove. Vratit ćemo se polazišnom komunikacijskom okviru u kojem su barem tri sudionika sporazumijevanja (brojčano ih može biti i više). Tvorac (pošiljalac) poruke (1. osoba, gospodar govora), primalac poruke (2. osoba — onaj na kojeg cilja učinak poruke) i vršilac radnje ili nosilac stanja, tj. zbivanja, što je obavezni dio izabrane govorne objektivnosti, zapravo njezine akcijske jedinice u dubinskoj strukturi. U biti imamo posla barem s tri sudionika. Najvažnije je pitanje što se događa s ulogom vršioca radnje tj. nosiocem stanja ili zbivanja, čije je mjesto rezervirano u strukturi akcije. Osnovna je postavka da se ti složeni društveni odnosi preslikavaju u sintagmu subjekt-predikat. Pri tome nas najviše smeta što se gospodar govora, tj. pošiljalac poruke, obično ne izrekne. Katkad također preuzme ulogu vršioca (ako npr. kažemo: Napisat ću referat, onda sam ja taj koji izgovara rečenicu i istovremeno preuzima ulogu vršioca u strukturi akcije *pisati referat*), ali temeljna je namjera pošiljaoca da ulogu vršioca tj. nosioca dodijeli primaocu, ili tako da se on s njom identificira, ili ako je to radnja koju tek treba obaviti da je preuzme. Na tu činjenicu sam upozorila još 1981. godine: »Najvažniji je dio govorne radnje preko kojeg se osnova značenja pretvara u izjavu kao jedinicu poruke, kada tvorac poruke određuje rečenični subjekt. Time se određuje koji će sudionici komunikacije preuzeti (društvenu) najvažniju ulogu vršioca radnje, ili nosioca stanja, zbivanja... Istodobno se određuje odnos između subjekta i glagolske radnje, stanja ili zbivanja«. (O. Kunst-Gnamuš, 1981, 59—60) Pokušajmo tu tvrdnju prikazati zorno. Strukturu događanja možemo opisati strukturom propozicije. Obavezan je u propoziciji također podatak o vršiocu tj. nosiocu. Za primjer ćemo uzeti rečenice kojima pošiljalac pokušava utjecati na primaoca poruke da preuzme ulogu vršioca, tj. nosioca u željenoj akcijskoj strukturi.

Namjeru utjecaja moguće je ostvariti na bezbroj načina. Temeljne dubinske odnose eksplicirali bismo ovako:

(12) Ja izgovaram, to jest molim, zahtijevam, upozoravam, itd., da ti pospremaš klupu.

Nijedan pametan nastavnik ne bi se odlučio za takvu formulaciju. Njegov položaj dovoljno je utvrđen, pa eksplicacija tog odnosa nije potrebna. Na nju upozoravam iz sljedećih razloga: jasno se iskazuje da se radi o rascjepu između izgovaranja i djelovanja. Onaj koji rečenicu izgovara, neće i obaviti radnju. Tvorac poruke obično češće izabire oblik u koji se sam ne upisuje. Zapravo upiše se tek onda kad nije riječ o bilo kojoj djelatnosti, onda kad poručilac izražava isključivo ovakve ili onakve odnose prema primaocu poruke.

(13) Izražavam ti iskreno sućut (čestitke) želje, itd.

Žao mi je da se ne mogu odazvati pozivu.

Učitelj se može odlučiti za sljedeću rečenicu:

(14) Treba pospremiti klupe.

Računa na to da je organizacija društveno-ekonomskih odnosa u razredu znana i da se zna tko će to obaviti. Izjava cilja na predmetnost, a podaci o sudionicima i njihovim ulogama u budućoj su aktivnosti zanemareni.

(15) Pospremit ćeš klupe.

Poručilac je tako uvjeren u učinak riječi da može čak navjestiti buduću aktivnost.

(16) Pospremi klupe!

Zapovijed je jasna, jednoznačna.

(17) Bi li htio pospremiti klupe?

Poručilac povećava primaočev udio u odlučivanju za akciju i zato je izjava naizgled demokratičnija.

(18) Bismo li nas dvoje pospremili klupe?

Poruka je dobila retorički najdjelotvorniji oblik, iako već prodire u područje manipulacije. Poručilac, naime, ne namjerava surađivati s primaocem pri obavljanju aktivnosti, iako se s njim »podruštvljava« u rečeničnom subjektu. Taj podruštvljeni, kolektivni subjekt u površinskoj strukturi rečenice potpuno skriva ponor između radnje izgovaranja i stvarne radnje: poručilac se identificira s onim tko će radnju obaviti, govori u njegovo ime, iako stvarno obavlja samo radnju

izgovaranja kojom bi trebalo potaknuti učenika da djeluje. To je zapravo paradigma govora koja iskazuje kako se proizvođački i upravljački sudionik podružtvljavaju u površinskom subjektu »radnog čovjeka«, iako se zapravo radi o rascjepljenom subjektu, subjektu koji izgovara (tvorac teksta, govora) i subjektu koji radi. Često prvi govori u ime drugoga, a drugi radi u ime prvoga. Učinak takvog jedinstva bit će još veći ako se poručilac prihvati i dodatnog retoričnog sredstva, ako svog podružtvljenog partnera s kojim je tako nepravedno podijelio područje rada (ja ću za tebe govoriti, a ti ćeš za mene raditi), imenuje ovakvim ili onakvim pozivnim nazivima:

(19) Petar, Perice, dušo, hoćemo li pospremiti klupe?

Primalac poruke nije više anoniman, postao je individualiziran subjekt u očima svog »vlasnika«. Vjerojatnost, da bi pred tako lijepim riječima klonuo, je mala. Riječi su tako ljubazne da će Petar s radošću i dobrovoljno obaviti ono što bi ionako morao.

Možda nismo izabrali najbolji primjer, ali je sigurno dovoljno poučan da otkrije bit manipulativnog govora, koji je temeljen na ukidanju razlika između izgovaranja i obavljanja rada, koji ostvaruje izgled slobodnog odlučivanja za aktivnost te koji naizgled ruši socijalnu razliku među pripadnicima raznih slojeva.

Nije ugodno kad raščlanjujući komunikaciju dođeš do te krajnje točke manipulativnog govora. Ali, jezička djelatnost ima tako široko polje svoje misaone i stvaralačke snage, da se može mirno odreći tog polja djelovanja. Koja su načela sporazumijevanja koja bi nas istrгла iz klijesta manipulativnog govora? Bez sumnje bi trebalo istražiti strukturu društvenih odnosa koji se sakrivaju u dubini »podružtvljenog« subjekta i otkriti ponor između govorenja i rada.

LITERATURA

- Austin, J. L. (1962): *How to do Things with Words*. Clarendon Press. Oxford.
- Kunst-Gnamuš, O. (1981): *Pomenska sestava povedi*. Pedagoški institut pri Univerzi Edvarda Kardelja, Ljubljana.
- Kunst-Gnamuš, O. (1984): *Govorno dejanje — društveno dejanje*. Pedagoški institut pri Univerzi Edvarda Kardelja, Ljubljana.
- Močnik, R. (1984): *Über einige Fragen der Gleichschaltung*. *Problemi*, 6—7, s. 68—71.
- Potrč, M. (1983): *Lacan v Beogradu*. *Anthropos*, š. 3—4, s. 268—280.
- Searle, J. R. (1983): *Intentionality. An essay in the philosophy of mind*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Vendler, Z. (1980): *Telling the Facts*. V: J. R. Searle, F. Kiefer, M. Bierwisch, eds.: *Speech Act Theory and Pragmatics*. D Reidel Publishing Company, Dordrecht, s. 273—290.

Olga KUNST-GNAMUŠ

Edvard Kardelj University, The Institute of Pedagogy,
Ljubljana

The Contradictions of Communication

SUMMARY

A message is formed as a relationship between the literal meaning of a sentence and its enunciative context. The nature of this fundamental relationship is contradictory. The influential intention is not usually stated, it is inferred from the context; the receiver adds to the interpretation his own experience and expectation. That is why coming to an understanding includes both agreement and disagreement: the agreed meaning of code signs makes a communication contact possible while the differences in the context of the creator of the message and the receiver result in misunderstanding. In the interspace between agreement and disagreement flows the process of creative superstructure of the message conveying meaning to communication.